

2. Reflexiók szövegnyelvészeti részkérdésekről vallott nézetekre

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A bírálatra kijelölt kötetek bár mind a szövegtan tárgykörébe tartoznak, ám jelentősen eltérnek mind szövegtípusukban és ezzel összefüggésben a feltételezett célközönségükhöz igazodásukban, mind pedig nyelvelméleti háttérükben. Ennek következtében egyetlen szempontsor alapján összevethetetlenek. Emiatt véleményem szerint valódi összehasonlító-elemző bírálatokról nem lehet szó, csupán egyes kérdésekhez kötődő reflexiókról.

Olyan pontokat ragadtam ki a szövegnyelvészek írásából, amelyekről némiképp másképp gondolkodom. Petőfi S. János *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram* és Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa *A szöveg megközelítései* című kötetéhez kapcsolódva a szöveg kompozicionális egységeiről vallott nézeteimet ismertetem. Fehér Erzsébet *A szövegtan megalapozása a magyar nyelvészetben* című tudománytörténeti vázlatának a szövegszintekről írott részéhez fűzök megjegyzéseket. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani tárgyú könyvei: *A szövegek világa* és *A magyar nyelv szövegtana* kapcsán a szöveg elhatároltságáról és szerkezeti egységeiről fogalmazom meg álláspontomat. Kocsány Piroskának a *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus* című monográfiája apropóján pedig a retorikus kérdéstről fejtem ki elgondolásomat.

1. A szöveg kompozicionális egységeiről másképp gondolkodva — Petőfi S. János *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram* és Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa *A szöveg megközelítései* című kötetek kapcsán

1.1. Petőfi S. János neves képviselője külföldön és hazánkban is a szövegnyelvészeti-szövegtani kutatásnak. Köztudott, hogy az ő szemiotikai textológiája igen sajátos, egyéni elképzelés. Az egész rendszerével és íásaival kapcsolatos gondolatoknak egy egész kötetet lehetne szentelni. A kutatási területére tartozó nagyszámú írásából most csak kettővel kapcsolatban fejtem ki véleményemet, ráadásul annak is csupán egy kis szeletéhez: a szöveg kompozicionális egységeiről vallott felfogásához kapcsolódva, ahhoz, amellyel nem tudok azonosulni.

1.2. Bár azonos az alcímben jelölt elemzendő két kötet szerzője, témája, ám más a célja, szerepe és ennek következtében jellege, tárgyalási módja is. A cím-

ben elsőként jelzett mű szaktudományos igényű, és a szövegnyelvészet/szöveg-tan iránt érdeklődő kutatóknak szól, a másik népszerűsítő szándékú, magyartaná-roknak íródott a szókratészi dialógus modorában. (Az *Iskolakultúra* című sorozatban jelent meg.) Az együtt-tárgyalásukhoz alapot az ad, hogy a szerző mindkét kötetében foglalkozik a címben jelzett témával, és a két könyv nagyjából azonos időszakban keletkezése (1997, 1998) is a nézetazonosságot biztosítja.

1.3. A szöveg kompozicionális egységeiről szóló rész szervesen épül be Petőfi S. mindkét munkájába.

Az egyik a kutatóprogramot ismertető kötet 5. fejezetének (A szemiotikai textológia mint szövegtani elméleti keret) 2. alfejezete, külön jelölt egységként. A fejezet *A szöveg mint komplex jel szemiotikai textológiai fogalmáról* címet viseli, és a következő témákról szól külön részekben: először általában a szemiotikai textológiai szövegfogalomról, majd a komplex jel szemiotikai textológiai fogalmát ismerteti, és ezen belül taglalja a komplex jelek összetevőit, organizáció-típusait és kompozicionális organizációjának szintjeit, illetve egységeit.

Éppen a fejezetek egymásra épüléséből következően az elemzendő alfejezet előtti részt is szükséges áttekinteni, hiszen a szerző itt ismerteti a komplex jelek organizációtípusait. A szemiotikai textológia három organizációpárját mutatja be: a manifesztált vs kiegészített, a referenciális (denotatív) vs predikatív és a kompozicionális vs texturális típusokat. Az utóbbiakat így definiálja: „egy komplex jel vehikulumának elemei között feltételezett hierarchikus relációk szervezettsége vs az ezek között az elemek (illetőleg tetszőleges nagyságrendű hierarchiák) között feltételezett hasonlósági vagy azonossági relációk (ismétlődések) szervezettsége” (69).

1.4. *A komplex jel kompozicionális organizációjának szintjeiről és egységeiről* írott alfejezet bevezetőjében Petőfi S. arra figyelmeztet, hogy az organizáció-típusok között kitüntetett szerepe van a kompozicionális organizációnak, mert „a komplex jelek felépíttségének alapját képező (jelrendszertípustól független) s z i n t e k é s e g y s é g e k erre vonatkoztatva kerülnek bevezetésre” (1997: 69).

Négy szintet és azon belül elemi és komplex egységeket mutat be a szerző a fejezet kifejtő részében. Ezek szerint a makroszint elemi egysége az elsőfokú makroegység, komplex egységei az elsőfokú makroegységekből létrejövő tömbök, vagyis másod-, harmad-, n-edfokú makroegységek. A mezoszint elemi egysége az elsőfokú mezoegység, komplex egységei az elsőfokú mezoegységekből létrejövő tömbök, vagyis másod-, harmad-, n-edfokú mezoegységek. A mikroszint elemi egysége az elsőfokú mikroegység, komplex egységei az elsőfokú mikroegységekből létrejövő tömbök, vagyis másod-, harmad-, n-edfokú mikroegységek. A submikroszint elemi egysége az elsőfokú submikroegység, komplex egységei az elsőfokú submikroegység-konfigurációk (1997: 69–70). — Ez a lát-

hatóan nagyon szisztematikusan megkonstruált rendszer lényegében változatlanul megtalálható a másik kötetben is (1998: 58–59).

Az alfejezet lezárásaként Petőfi S. felhívja a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni a szintek és egységek rendszerszerű és kontextuális értelmezése között. Az előbbi esetében az vizsgálendő: mi felel meg az egyes szinteknek és egységeknek, illetve „az adott rendszerben mi tekinthető a legmagasabb fokú egységnek” (70). Az utóbbi kapcsán „mindenkor az adott teljes, dominánsan verbális kommunikátumot jelöli a szöveg szakszó” (71).

A kötetnek a vizsgálatra kiválasztott része egyrészt megállapításokat tesz (például a kompozicionális organizáció szinttípusaira vonatkozókat), másrészt problémákat vet fel (például „a magyar nyelv rendszerében lehet-e rendszerszerű másod- és/vagy harmadfokú makroegységeket/mondat-tömböket definiálni, és ha igen, hogyan” 70).

A másik kötetnek a témába vágó részei alapvetően az 5. fejezet 3. és 4. kérdéséhez kapcsolódva találhatók meg, de az elméleti megközelítések és az oktatási gyakorlathoz számot adó egységek folyamatos váltásai miatt nem egy tömbben vannak kifejtve.

1.5. Mivel a szöveg szerkezete felfogásom szerint a szöveggel foglalkozás egyik alapvető kérdése, ezért választottam ki vizsgálatra Petőfi S. két könyvének az idevágó gondolatait. Petőfi S. a megjelent könyveiben pontosan meghatározza, hogy szerinte mi a „komplex jelek kompozicionális organizációjának” négy „szint”-je és „egységei” (1997: 69–70, illetve 1998: 58–59). Ezzel a rendszerrel több ok miatt nem tudok egyetérteni.

Már a szerző fogalmai is arra engednek következtetni, hogy bár a kötetei címében szövegnyelvészetet, szövegtant, szöveget említ, de (a szerző kifejezéseivel élve) nem a „verbális nyelv” „verbális szöveg”-éről beszél, valójában nem szövegtant, szövegnyelvészeti szakmunkát ír, hanem szemiotikát. Az erre való utalás bevallottan így hangzik az egyik kötetben: „ezek a megkülönböztetések érvényesek bármilyen komplexitású multimediális szövegre is; az alkalmazott kategóriák (kategorianevek) megválasztásánál is az volt az egyik döntő szempont, hogy ne kötődjenek egyetlen ’komplex jel’-típushoz sem” (1998: 58).

Felfogásom szerint viszont érdemes az egyes médiumok komplex jeltípusainak szintjeivel és egységeivel foglalkozni és a sajátosságokat ilyen módon a lehető teljességig feltárni. Ugyanis egyetlen komplex jeltípushoz köthető rendszer nélkül a kötetek olvasóinak hiányérzete támad. Például van olyan magyarázat, amely nem általában a szövegekre, csak a szóbeli szövegre áll: a szubmikroszint elemi egységei „a fonológiai megkülönböztető jegyek” (1997: 70, 1998: 59), komplex egységei „a fonológiai megkülönböztető jegyeknek egy adott nyelv hangjaiként realizált konfigurációi” (1997: 70, 1998: 59). Hogyan vonatkozik ez az írott szövegekre? Következtetésem szerint a rendszerből következően szubmikroszintű komplex egységnek a betű tekinthető, hiszen alapvetően ez feleltet-

hető meg „egy adott nyelv hangjainak”, de akkor mi az elemi egysége? De mi van akkor, ha Petőfi S. rendszere szerint a mikroszint elemi egységei „a hangok/betűk” (1997: 70, 1998: 58). Vagyis nem tudtam megfejtetni, hogyan lehetséges a mikroszint elemi egységeként és a szubmikroszint komplex egységeként is felvenni a hangokat (1997: 70, 1998: 58–59).

Ezenkívül a következő kérdések — azt gondolom — joggal fogalmazódhatnak meg a könyvek olvasóiban: Mivel ekvivalensek ezek a szintek és egységek a szobrászatban, a festészetben stb.? Hogyan lehetséges megfeleltetni ezeket a szinteket és egységeket egy olyan multimediális szöveg esetében, amely egy szobor fényképéből és az alkotó, illetve a műcím megjelöléséből áll?

Én magam csak a Petőfi S. által makroszintként jelölt és az ott feltüntetett egységeket tekintem **közvetlenül a szöveg szintjére tartozónak**. Elképzelésem szerint ez a szöveg mikroszintje, amelynek alapegysége a szövegmondat. A szövegmondatnak csak formálisan elemei a szerzőtől a mezoszinten feltüntetett egységek: a „szóalakok” (1997: 70, 1998: 58), mert a szövegértelem szempontjából közvetlenül nem a lexémáknak, nem a szóalakoknak van meghatározó szerepük, hiszen a mondat jelentése nem a szavak jelentésének a puszta összege. Ezért a szerző által feltüntetett többi szintet (mezo-, mikro-, szubmikroszint) és azok egységeit csak **a szöveg közvetett elemeinek** tartom, mivel a szövegmondat egységei (tagmondatok, szintagmák) közvetlenül csupán **a mondat szintjére tartoznak**. A mondat „belügye” a szintagmák mondattá megszerkesztése, vagyis a mondat szintjének a megteremtése. A szövegértelem szempontjából viszont a mondatok szövegbe épülésének, azaz beszerkesztésének van jelentősége. És ez igaz a szintagmáknál kisebb egységekre is, ezért nem látom igazolhatónak ezeknek szövegelemként való felvételét.

Ha mégis a szövegmondat szintje alá mennénk az elemzésben, akkor a szövegmondat szintje után nem a „szóalakok” szintjét tartanám érdemesnek választani abból a megokolásból, hogy „a (hagyományos) megformáltságú szövegek szóalakokra tagoltsága is egyértelmű” (1998: 130), hanem a mondat szintagmákra tagolódásával foglalkoznék. Különben szövegmondat esetében szóalakok helyett „szóelőfordulásokról” (Lengyel 2000: 26) szoktak beszélni. Petőfi S. elemzési módszerének funkcióját pedig, amely abc-rendben tünteti fel a szóelőfordulásokat (1998: 130), nem tudom értelmezni, mert az így felsorolt szóelőfordulások szövegbeli szerepe nem domborodik ki. Én magam a szóelőfordulásoknak csak a szöveget behálózó, összetartó kohézióját, konnexitását tartom érdemesnek vizsgálni, mert ez teremti meg a szövegértelmet, a tematikus összefüggést.

Külön meditációra okot adó lehet, és egy külön értekezés tárgyát képezhetné: Mit tekintünk szövegmondatnak? Hogy mi számítható szövegmondatnak, Petőfi S. meghatározása szerint: „írott/nyomtatott szövegekben a szerző által mondatzáró írásjelekként értelmezett írásjelekkel elkülönített szövegmondatok” (1997: 69, 1998: 58). Ezzel az egyszerűség kedvéért magam is egyet tudok érte-

ni, mert bár igaz H. Molnár megállapítása: „a kötőszók által kifejezett logikai viszony [...] független attól, hogy a kötőszóval kezdődő mondat önálló-e, vagy pedig valamely összetett mondat tagja” (1956: 231), ám vannak olyan mondatok (okadó magyarázó mellérendelés és az okhatározói alárendelés), amelyek esetében (különösen kötőszó nélkül) nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy tagmondatai között alá- vagy mellérendelő viszony áll-e fenn.

Újabbán, noha hajlok afelé, hogy H. Molnár és a nyelvészelődök felfogásának helyt adva, önálló szövegegységnek vegyem a mellérendelő összetett mondat tagmondatait is, mégis úgy érzem, Petőfi S. túl tágra nyitja a mondatzáró írásjel fogalmának értelmezését, amikor kijelenti: „hogymilyen írásjelek milyen körülmények között tekintendők szövegmondatzárónak egy adott interpretáció során, az minden esetben pontosan definiálható” (1997: 69, 1998: 58). Úgy hiszem, az írásjelhasználatot szubjektív megítélésűvé teszi a „körülmények” mérlegelésétől és „egy adott interpretáció”-tól függővé tétele.

Az 1998-as könyv egyik helyén ezzel kapcsolatban — valószínűleg Benkes Zsuzsa megfogalmazásában ez olvasható —: „szövegmondatnak a mondatzáró írásjelekkel vagy kettősponttal lezárt szövegegységeket tekintve” (75). Meglepő ebben a megállapításban a kettőspont szövegtagoló funkciójának a mondatzáró írásjelekkel való egy szintre emelése. Ez annál is szokatlanabb, mert a pontosvessző sokkal elhatárolóbb jellegű, mint a kettőspont, mivel az utóbbi felsorolás vagy kiemelés érzékeltetésére (AkH. 247. §) mellérendelt mondatrészek között is állhat. Ilyenkor tehát a kettőspont nem gondolatot, mondategységet elválasztó, hanem sokkal inkább egybeolvasztó szerepű. A pontosvessző viszont eredetileg a szünet felolvasási jele volt, márpedig szünetet a tartalmi egység határán (a mondat vagy a megnyilatkozás végén) lehet és célszerű tartani. (Kezdetben minden írásjel felolvasási jel volt, csak később lett helyesírási jellé.)

Más írásjellel kapcsolatban nincs elvi állásfoglalás. Márpedig a Benkes készített szövegmondat-számozás felveti a gondolatjellel kapcsolatos pontosítás szükségességét, mert az Áprily-szöveg tagolásakor a gondolatjel hol szövegmondatokat választ el, hol nem: „[16] Üdvözölte apámat, s megkérdezte: — [17] Vadat látni jöttek? — [18] s már be is tessékelt az alacsony, mestergerendás mennyezetű szobába.” „[4] A Bábirkóba? — kérdeztem csodálkozva, mert más vasárnapokon sokkal nagyobb sétákra indultunk a patakok mentén.” Ebből nem körvonalazódik számomra világosan, hogy a gondolatjellel elválasztott mondat-egység, az ún. idéző mondat milyen alapon tartozik a szövegmondatához az egyik esetben, a másikban viszont nem.

A kompozicionális organizáció makroszintű komplex egységeire használt „a szövegmondatokból feltételezetten létrejövő, szemantikai (nyomdatechnikai?) elemi tömbök”, „nagyobb egységek” (1997: 69–70, 1998: 58) megfogalmazásában — véleményem szerint — keveredik a szövegtani és a szemiotikai megközelítés. Az utóbbi szempontjából jók lehetnek az „elemi tömbök”, „nagyobb egy-

ségek” megnevezések, de mivel ezek mögött az elnevezések mögött elvész a szerkezeti funkciót is jelölő kompozíciós egységek jellege, szövegtani szempontból nagyon relatívnak, körülhatárolatlannak érzem, már csak azért is, mert a grammatikában használt „mondattömb”, illetve a szövegtani kutatások által feltárt „konstrukciótípus” (Békési 1975) terminus technicusok konkrétabbak.

A mezoarchitektonika komplex egységei között viszont zavaró a „mondattömb” elnevezés a szövegekörnyezet miatt: „a szóalakokból létrejövő szintagmák, valamint az ezekből létrejövő tagmondatok, illetőleg mondattömbök, az elsőfokú makroegység szintjét közvetlenül megelőző szintig” (1998: 58), mert ütközik a szokásos fogalomhasználattal, amely a mondattömböt a mondat szintje fölé veszi fel, és nem alatta; így valószínűleg elírás lehet. Mutatja ezt az is, hogy az 1997-es kötetben ezen a helyen a felállított rendszerből adódóan „tagmondat-tömbök” (70) szerepel.

A szöveg elemi egységeként megadott szövegmondatból mint első fokú makroegységből való kiindulás és az ezekből keletkező másod- stb. fokú makroegységekből létrejövő „nagyobb egységek” sorrend (1997: 70, 1998: 58) azt sugallja, hogy nem a szöveg egészéből indul el a lebontás, márpedig kész szövegek esetében ez tűnik célszerűnek. Csupán a szövegalkotáskor jöhet szóba a szöveg kétféle szerveződése: a tudati jelentés mondatokra bomlása, illetve a mondatok szöveggé szerveződése. Az 1998-as könyv finomítja a programkötet gondolatát, amikor egy kiegészítést fűz a folyamat leírásához: „a szöveg egészével bezárólag” (58), és végül is így fest a gondolatsor: „a szövegmondatokból feltételezetten létrejövő szintaktikai, szemantikai (nyomdatechnikai?) ’elemi tömbök’, valamint az ezekből különböző lépcsőkben feltételezetten létrejövő ’nagyobb egység’-ek, a szöveg egészével bezárólag” (1998: 58).

Petőfi S. elveti a hagyomány által fenntartott bekezdés, fejezet fogalmakat, mondván: „beszélni kell tudnunk a szövegmondatoknál magasabb nagyságrendű szövegelemekről is, amikhez a ’bekezdés,’ ’fejezet’ stb. szakszavak nem megfelelőek, mert azok nem lexikai, hanem tipográfiai egységeket jelölnek” (1998: 77).

Az kétségtelen, hogy a bekezdés, a fejezet nem lexikai egység, nem nyelvbéli szókészleti egység, hiszen a lexikai egység a lexéma, esetleg a frazéma mint szótározott egység. Való igaz, hogy a bekezdés, fejezet tipográfiai egység, de nemcsak az.

Én a bekezdést elsősorban **tematikusan összefüggő funkcionális-konstruktív egységnek** tartom, amelyet a szöveg egészében a tartalmi-logikai felépítettség és a szupraszegmentális elemek (hanglejtés, hangerő, hangmagasság, hangszín) fognak össze, elkülönítve más bekezdésektől. Ennek határát élőszóban akusztikusan a szünettartás jelöli, írott formában pedig a bentebb kezdés.

A vizuális megjelenítésben formai elemnek tűnik a bekezdés, de hogy mennyire nem csupán az, azt Petőfi S. János elemzett **alfejezetének** tagolásával is bizonyítani lehet, hogy a szöveg értelmét épp a vázolt szövegszerkezet segíti kialakítani. Az alfejezetet számozással, címadással és sorkihagyásos tipográfiai

elkülönítéssel érzékelteti a szerző. A témát felvezető gondolatát: a kompozicionális organizáció jellegét megfogalmazó felvezetését, bevezetését (a hagyománynak megfelelően) egyetlen bekezdésként jelöli bentebb kezdéssel. A téma kifejtésére szánt terjedelmesebb rész, a tárgyalás (a hagyományt követve) alapvetően két nagy egységre bomlik a két kifejtendő téma: a kompozicionális organizáció szintjeinek és egységeinek, illetve ezek rendszerszerű és kontextuális értelmezésének taglalása miatt tipográfiaiilag (sorkihagyással) is jelölten. Ez értelmezés szerint az alfejezetnek nincs lezáró része. És ez teljesen szokványos dolog egy alfejezet mint részszöveg esetében. — De egy másik értelmezéssel is tagolható a szöveg, ha az alfejezet címére jobban tekintettel van az olvasó. Eszerint *A komplex jel kompozicionális organizációjának szintjeiről és egységeiről* címben jelölt kifejtendő témának megfelelően az igazi megtárgyalandó: a komplex jel kompozicionális organizációjának szintjei és egységei. Így a kompozicionális organizáció szintjeinek és egységeinek rendszerszerű és kontextuális értelmezését magyarázó rész utólagos kiegészítés, figyelmeztetés, mintegy levezetésként — hagyományosan befejezésként — fogható fel. Azt hiszem, meg kell engedni, hogy a befogadó bármelyik értelmezést választhassa a kettő közül.

A bekezdések terjedelme Petőfi S. elemzett alfejezetében az értekező/ismeretközli szakmunkákra jellemzően a résztémák lezárásáig tart, és a bekezdések egészen arányos terjedelműek. A gondolati egységek elkülönítését a tipográfiai szétválasztás, a pontokba szedés és a kulcsfontosságú fogalmak (makroszint, rendszerszerű stb.) ritkított szedése segíti. Ugyanakkor ezek a bekezdések nemcsak elhatárolódnak tartalmi okok miatt a formától megtámogatottan, hanem szervesen egymásba kapcsolódva alkotják meg a szöveg értelemszerkezetét: az első bekezdés kettősponttal zárul, jelezve a folytatást, a kifejtést és egyben felsorolást. A pontokba szedés miközben elkülönít, ugyanakkor a felsorolással egységbe is fog. A szinteket megjelölő összetett szavak (*makroszint, mezoszint, mikroszint, szubmikroszint*) előtagjukkal a szétválasztást szolgálják, utótagjuk viszont az alfejezetben egyesítést. Az elemi egység és a komplex egységek minden szinten való megjelenése korreferenciát teremt, viszont ezek konkrét megnevezése a bekezdésekre jellemző témaváltást jelzi. Vagyis ez a részszöveg nagyon is szisztematikusan szerkesztett olyan egysége a könyvnek, amelyben teljesen indokolt az alfejezet kialakítása és a bekezdések szerves egymásra épülése.

Nyilván a narratív szövegek bekezdésekre tagolódását más indokolja: a szereplő, a hely, az idő, illetve a cselekvés/történet megváltozása. Ezért az ilyen bekezdéseknek mind a szerkezete, mind a terjedelme jelentősen eltér az ismeretközli/értekező szövegektől.

De mind a két szövegtípusban bekezdést új résztéma esetén szokás indítani és a gondolati egység lezárulásával összhangban befejezni. A befogadó is annak tudatában olvassa a szövegeket, hogy a vizuális töréssel témaváltás következik be.

A nyelvészek is megemlítik a bekezdések tipográfiai elkülönítettségét, de ezenkívül több szempontból is közelítenek a bekezdés lényegének megragadásához. Így jár el Bahtyin is, aki a bekezdés tartalmi befejezettségének említéséhez rögtön hozzáteszi, hogy bár a tartalmi tényezőktől nem függetleníthető a bekezdés, de ez a sajátosság nyelvi. Ezért nyelvi sajátosságát kell szemügyre venni. Sajátos, amit ezzel kapcsolatban Bahtyin megállapít: „... a bekezdések bizonyos mértékig a párbeszéd replikáihoz hasonlatosak. Voltaképpen *monologikus megnyilatkozásba beépült, legyengített dialógusról* van szó. A hallgató és az olvasó várható reakcióira történő beállítódás rejlik a beszéd részekre tagolódása mögött, és írásban ezt jelzik a bekezdések” (1929/1986: 276). Ezenkívül Bahtyin foglalkozik még a bekezdések változatos szintaktikai struktúrájával (egyetlen szótól az összetett mondatok hosszú soráig) és a bekezdéstípusokkal is. Az utóbiaknak ilyen klasszikusnak tartott fajtáit nevezi meg: „a kérdés-felelet (a szerző kérdést tesz fel, és maga meg is válaszolja); a kiegészítések; a lehetséges ellentételek megelőzése; a saját szövegben rejlő látszólagos ellentmondások és képtelenségek tisztázása stb.[...] reflexiók a saját beszédre” (1986: 276). A bekezdésnek a kommunikációban betöltött szerepe fontosságára is felhívja a figyelmet, azt hangoztatva, hogy a beszéd nem hagyhatja figyelmen kívül a hallgatót, mert ha ezt tenné „szerves tagoltsága is a minimumra csökkenne” (1986: 276). A bekezdések rendszerezését a beszédérintkezés formáinak felderítésével véli megoldhatónak.

Egy időben a retorikusok figyelmének is előterébe került a bekezdés szerveződésének kérdése. Becker (1965: 237–242) például felmérésekkel bizonyította, hogy a bekezdés nem csupán vizuális-ortográfiai hagyomány, hanem szemantikai-logikai, sőt grammatikai egység is. Felfogása szerint a bekezdéseket és az őket alkotó tagmémákat (nyelvtani alapegységeket) egyrészt hálószerűen összetartják főnevek és névmások, másrészt elhatárolják grammatikai elemek (ige-mód, -idő, szám és személy változása). És a bekezdések határát a szupraszegmentális eszközök (hangerő, hangmagasság és tempó) váltása is jelzi.

Tolcsvai Nagy a monologikus szöveg mezoszintű szerkezeti egységeként kezeli a bekezdést (2001: 291), és a következőképpen összegzi a bekezdés fogalmát több nyelvész kutató (Longacre, Hinds, Giora, Daneš, de Beaugrande, de Beaugrande—Dressler, Van Dijk) megállapítása alapján: „A bekezdés a szöveg mezoszintű értelmi és funkcionális egysége. A bekezdést valamilyen kiemelkedő, előtérben álló téma vagy értelemszerkezet fogja össze; belső szerkezetét a nagyjából azonos szövegfókuszok, a hol megszakadó, hol folytatódó tematikus progresszió és mellérendelések, a megnevezett, kifejtett vagy bennfoglalt fogalmi sémák, továbbá a részlegesen változó nézőpont-, tér- és időviszonyok rendszere együttesen adja. Egyes bekezdésekben a csúcspont a központi egység, amely megnevezi a bekezdés témáját a bekezdés elején vagy végén. A bekezdés csak részlegesen különül el a megelőző és azt követő szövegrészekről” (2001: 299).

A pszichológusok is foglalkoznak a bekezdés kategóriájával, azt (Just—Carpenter 1980) mutatva ki, hogy pszichikai hatása is van a bekezdések terjedelmének: a hosszabb bekezdések vége felé lelassul az értelmezés, kimutathatóan megnő a fixációs idő, a túl rövid bekezdésekkel kapcsolatban pedig az az olvasó vélekedése: az írója belekapott a témába, de nem fejtette ki megnyugtatóan.

A bekezdések szerkezeti felépítettségével kapcsolatban a pszichológusi felmérések azt igazolták, hogy mivel a bekezdésekben szokásosan megtalálható a témát magába sűrítő ún. tételmondat, az olvasó igyekszik ezt megtalálni, és többnyire a bekezdés elejéről választja ki (Pfafflin 1967, Kieras 1978). Az is igazolódott, hogy a tételmondat értelme akkor maradt meg tartósan a befogadó emlékezetében, ha az a bekezdés élén áll, és egyértelműen fogalmazza meg a témát, ilyenkor jelzőingerként hat a bekezdés tartalmának későbbi felidézéséhez. Erre azért van szükség, mert a bekezdés megértését is segíti.

Noha Petőfi S. a bekezdést csak tipográfiai egység jelölőjének tartja (1998: 77), mégis — számomra meglepő módon — a „világdarab mentális létrehozásában” a „verbális szöveg mint komplex jel” fizikai hordozójaként jelentős szerepet juttat neki, hiszen azt állapítja meg: „a) a verssorokban, illetőleg szövegmondatokban kifejezésre jutó ’világdarab-alkotóelemek’ bemutatásának (egy-máshoz illesztésének) sorrendi egymásutánja; b) a versszakokban, illetőleg bekezdésekben kifejezésre jutó ’világdarab-alkotóelemek’ bemutatásának (egy-máshoz illesztésének) sorrendi egymásutánja” (1998: 111). Márpedig ez mégis csak a bekezdés tartalmi-logikai szerkezetének az elismerését jelenti.

Az idézett szövegrészben nem világos számomra, hogy a szerző miért éppen ezeknek a poétikai egységeknek a révén kívánja a „világdarab”-ot létrehozni, hiszen a verssorok gyakran enjambement-nal törik meg a gondolatot, a versszakok sem mindig zárulnak le mondatzáró írásjellel, mert a versek strofikus tagolása valóban formális, nem kötelezően esik egybe tartalmi egységekkel. Mivel szerintem a verssorok és a strófák valóban tipográfiai egységek, ezért sokszor inkább gátolják, mint segítik a világdarab értelmezését.

Mivel a szövegszerkezet egyben hangzásszerkezet is, a szupraszegmentális eszközöknek nagy szerepük van abban, hogy a gondolatok ne essenek szét mondatokra, sőt a mondatoknak a gondolatsorba beépítettségét szolgálják. A bekezdés az akusztikumban is kulcsszerepű az aszegmentális eszközöknek (szünet, tempó ritmus) a bekezdéseket összekötő, de egyben elkülönítő hatásával és a hangerőnek, hangsúlynak a tételmondat(szerű) lényeg kiemelésében.

Felfogásom szerint tehát a szövegnek csupán azokat az elemeit célszerű felvenni szövegelemnek, amelyek közvetlenül kapcsolatban vannak a szöveg-egésszel: így lehet számolni a szöveg-makroszint egységeivel, a mikroszinten pedig a bekezdéssel, konstrukciótípussal, mondat-tömbbel és az alapegységként kezelendő szövegmondat-tal. Ha a mezoszint fogalmát is bevezetjük, akkor a be-

kezdések, a konstrukciótípusok, a mondattömbök sorolhatók ide, és mikroszin-
ten csak a szövegmondat található.

1.6. Én magam mindig hálával gondolok vissza Petőfi S. Jánosnak a Szege-
den tartott szövegtani kurzusára, ahol neki köszönhetően szerettem meg a szö-
vegtant. Így tehát úgy gondolom, nem veszi háládatlanságnak, ha meditáltam az
általa írottakon, hiszen ő maga is „továbbgondolásra serkentő megállapítások-
ként” (1998: 13) nevezi meg elképzeléseit. Ezek valóban gondolatébresztők, ha
nem a teljes egyetértést váltják is ki mindig az olvasóból.

2. Fehér Erzsébet *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészet- ben* című tudománytörténeti vázлата kapcsán — a szövegszintekről

2.1. Fehér Erzsébet a hazai szövegnyelvészeti szakirodalom kitűnő ismerője,
magának a szövegnyelvészeti kutatásnak is remek szakembere, jelzik ezt ebben a
témakörben megjelent publikációi. Először a Magyar Nyelvőr hasábjain (*A ma-
gyar nyelvészeti szövegkutatás irányjai, tárgykörei*. 1999: 464–478) jelentette
meg tanulmányát a magyar szövegkutatás történetéről és jelenlegi állapotáról,
majd egy külön kötetben foglalta össze az ebben a tárgykörben készített ref-
lexív-értelmező jellegű megközelítését 2000-ben (*A szövegkutatás megalapozá-
sa a magyar nyelvészetben*).

2.2. Mivel a szerzőnek erről a művéről én már recenziót jelentettem meg a
Magyar Nyelvőrben 2001-ben, ezért most csak egy résztema kapcsán fejtem ki
véleményemet.

Fehér Erzsébet a „Milyen szempontok szerint alakul a nyelvészeti szöveg-
kutatás jövője?” kérdésére a de Beaugrande által megfogalmazott alapelvekkel
válaszol, nyilván azért, mert egyetért ezekkel. Az egyik alapelvet így interpre-
tálja a magyar szerző: „a szintaktikai, szemantikai, pragmatikai szintek szerinti
vizsgálat nem lehet produktív” (74). De Beaugrande és Fehér Erzsébet véle-
ményazonosságát megerősíti a magyar szerzőnek a kötet egy másik pontján Bé-
kési Imre kutatásaihoz fűzött zárójeles megjegyzése is: „(Ez a vizsgálat is bizo-
nyítja, hogy szövegen belüli kapcsolódási módokat nem lehet »szintek« szerinti
elkülöníteni)” (67).

2.3. Én magam azoknak a szövegnyelvészeknek a sorába tartozom, akik nö-
velték a szövegszintek számát Dresslernek 1972-es elképzeléséhez képest,
amely grammatikai és (a szemantikait is magában foglaló) pragmatikai szintet
különböztetett meg. Nagy Ferenc a szövegkapcsolatok fajtáinak megfelelően
grammatikai, jelentés-, közlés- és stíluszintet különített el (1981: 51–66), Szabó
Zoltán szövegfonetikai, -grammatikai, -szemantikai és -pragmatikai (1988: 11),
Balázs János szintaktikai, szemantikai és pragmatikai (1985: 109–194), Tolcsvai
Nagy Gábor pragmatikai, szemantikai és grammatikai szintet (1994: 15–41).

Én a szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erők fajtái szerint nyolc szintet gondoltam szétválasztani tankönyvemben:

- „a pragmatikai szintű összefüggés, azaz a **koherencia**, amely a nyelvi jelek és jelentésük, illetve a szituáció és a kontextus kapcsolatával teszi **koherenssé** a szöveget,
- a szemantikai szintű viszony, azaz a **kohézió**, amelynek révén a nyelvi jelek és jelentésük kapcsolata a textust **kohezív**vé szervezi,
- a szintaktikai szintű kapcsolat, azaz a **konnexitás**, amely a nyelvi jelek grammatikai összefűzésével teszi **konnexs**é a szöveget,
- a szerkezeti szintű kapcsolódás **kompozicionális konnexitás** formájában jelenik meg,
- a stilisztikai szintű összefüggés, azaz a **stíluskohézió** a nyelvi jelek stíláriis jellegű kapcsoltságát, a stíluseszközök összefonódását eredményezi,
- a hangzó szöveg fonetikai-prozódiai jellegű egybetartozása **akusztikus kohézió**t szül,
- (sok esetben) az írott szövegbeli formai-tipográfiai kötöttség **vizuális egybetartozást** jelöl,
- a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalások az **intertextuális kohézió**t teremtik meg”

(Leiró magyar szövegtan. 1999: 58–59).

Még az említett szövegnyelvészekhez képest is megsokszorozódott tehát az általam számításba vett szövegösszefüggés-típusok és a szövegszintek száma. De annak igazolására, hogy ezek megkülönböztetését nem merev szétválasztásként értelmezem, hadd álljon itt tankönyvi részletem folytatása: „**Egy szöveg textualitása többféle szövegösszetartó erő működésének következménye**” (1999: 59). Azaz kétségtelen, hogy a szöveg szerves értelmi egység, és minden az értelemadásnak és funkciónak rendelődik alá: a szöveg formája, típusa, értelem szerkezete, szemantikai és grammatikai megformáltsága, stílusa, illetve más szövegekhez kötődése.

Nyilvánvaló tehát, hogy a szövegben együtt és összefonódva jelennek meg a szöveget összetartó elemek, így a nyelvi szintek is. Maga a szövegalkotó többnyire nem gondol tudatosan arra, hogy milyen szövegösszefüggés-típussal erősítheti meg szövege textualitását. A szöveg befogadója sem választja el a szövegértelem megragadásakor a szó szerinti értelem felfogását a pragmatikai ismeretek bekapcsolásától.

Viszont a szöveg elemzője valóban szétválasztja az egyes szövegösszefüggés-típusokat. Meg hát a tankönyvíró. Mert ez egy tankönyvnek szánt írásban felfogásom szerint didaktikai szempontból szükségszerű.

Egy tankönyv használhatóságának alapfeltétele a taníthatósága és tanulhatósága. Ehhez pedig elengedhetetlen a tananyag tagolása. A tankönyv nem terjedelmes értekezés vagy monográfia, amelynek a felépítettségét, terjedelmét az

anyag természete diktálja. Tehát például Balázs János élvezetes, kitűnő monográfiáját tankönyvként nem lehetne használni. Egy tankönyv esetében még arra is célszerű tekintettel lenni, hogy nagyjából azonos hosszúságú egységekre bontsa művét a szerző.

Az ömlesztett ismerethalmaz nem ad fogódzókat a rögzítésre. Ezért mind tartalmilag, mind formailag tagolni szükséges. Az utóbbit tipográfiai megoldások és az alfejezetek számozása segíti, az előbbit pedig a tartalmilag elkülöníthető egységek fejezetekként szétválasztása. Az elkülönítés szempontjait nyilván a szerző találja ki. Így például lehetséges egyik szempont a nyelvi szintek mesterséges elkülönítése. Én magam a hagyományt követve, azt továbbfejlesztve gondoltam el a tankönyvem fejezetekre bontását. A szövegösszefüggésnek az alaphármasága, akár kohézió, konnexitás, koherencia néven nevezzük őket, akár szemantikai, grammatikai, pragmatikai szövegösszefüggésnek, létező szövegszervező erők, és szétválasztásuk lehetséges. Ahogy Kiefer Ferenc különönböztethetőnek tartja a szemantikai és a pragmatikai előfeltevést (Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. 1983: 51), ugyanilyen módon elkülöníthetőnek vélem a szintek szerinti szövegkapcsolat-típusokat is.

Saját tanári tapasztalatomból tudom, hogy ezek hiányát igen is néven nevezünk, jelezve a diáknak, hogy nincs meg az írásában a grammatikai kötés, stílus-törés rontja a szöveg egységét, felesleges kitérőkkel terheli meg a szerző a befogadót, megnehezítve a megértést, nem érzékelteti külön bekezdéssel vagy szünettartással a tartalmi egységet stb. Ha pedig ezeknek a kapcsolási típusoknak a hiánya megnevezhető, akkor nyilván kategorizálható/megnevezhető egy-egy terminussal ezeknek a megléte is. A szakirodalom különben szól az említett három kapcsolási fajtán kívül stilisztikai kohézióról (Szabó Zoltán 1977, Kemény Gábor 2002), vizuális és akusztikus vezérlésről (Hernádi Sándor 1996: 108, 124) is.

A szempont megtalálása ellenére gondot jelentett egyrészt a könyvem fejezetekre tagolása, mert a szövegpragmatika mint az egyik legfontosabb szövegszint szinte felszívja magába a többi. Teljesen elfogadom Péter Mihály gondolatait, aki azt jelentette ki: „Óvatosan kell bánnunk a »pragmatikus szint« fogalmával is. Nem foghatjuk fel pusztán olyan szintként, amely a szavakban és grammatikai szerkezetekben kifejeződő jelentésekhez valamiféle járulékos, másodlagos jelentéstartalmakat »tesz hozzá«. A pragmatikus szint nem egyszerűen »még egy szint« a nyelvi struktúrában, hanem a nyilatkozat, a nyelvi cselekvés szintje, amely az összes többi szintet magasabb egységbe foglalja” (1986: 9). Ennek ellenére felfogásom szerint nem lett volna didaktikus, ha beolvastom a pragmatikába az összes nyelvi szintet. Elégségesnek tartottam a többi nyelvi szint esetében a pragmatikai tényezők hatásának érvényesülését kimutatni.

A tankönyvi fejezetekre bontás viszont nem zárja ki azt, hogy ne mutassam be a nyelvi szintek összefonódását. Erre számos lehetőség adódik. A névmás

mint helyettesítő vagy utaló grammatikai eszköz a szemantikai azonosságot tartja fenn. A metafora miközben stilisztikai elem, ugyanakkor egy nagy szemantikai mezőben két fogalom azonosítását végzi el akár explicit, akár implicit módon.

Tankönyvemben a mesterségesen szétdarabolt egységek nyilvánvaló egybejátszása következtében tehát néhol természetes átfedések keletkeznek. Mivel a bekezdés tematikusan összefüggő funkcionális-konstrukcionális egység, amelyet írott formában a bentebb kezdés jelez, élőbeszédben a szupraszegmentális elemek jelölnek ki, a szöveg egészében a tartalmi-logikai felépítettség eleme, ezért a szöveg vizuális, akusztikus, szemantikai, szerkezeti szintjére is tartozik a tárgyalása. Hasonlóképp a szöveg indító és záró, tétel- és fókuszmondata mind szemantikai, mind konstrukcionális szempontból szövegszervező erejű, így lehetlenség eltekinteni mindkét fejezetben való említésüktől.

Én magam tankönyvem több pontján jelzem a szintek szerves összefüggését: a szemantikaiét a strukturálissal, a strukturálisét a formaival stb. A szövegszerkezet az értelemképzés része, tehát a strukturális és a szemantikai szint egyértelműen összekapcsolódik. Erre utalok például a szöveg indító és záró mondata kapcsán: „A szöveg indító és záró mondatának is fontos szerep jut a kohézió megteremtésében, különösen egymásra utalásukkor. (Erről bővebben *A szöveg szerkezete* című részben lesz szó.)” (173). — Hasonlóképp utalok a tételmondat szemantikai tárgyalásakor is egy másik fejezetre: „A tételmondat szemantikai szempontból a bekezdés legfontosabb gondolata” (Erről bővebben *A szöveg szerkezete* című részben lesz szó.)” (173). A szövegtípus, szövegműfaj és a stílustípus evidens összetartozása nem vonható kétségbe, azaz egyenesen szükségszerű egyik kapcsán a másira utalás.

Ilyen és ehhez hasonló szövegjellemzők egyben azt is bizonyítják, hogy egy-egy szövegem többféle funkció ellátására is alkalmas. De a tanulhatóság szempontjából fontosnak érzem szétválasztani az egyes nyelvi szintekhez kapcsolódó szövegsajátságokat. A fejezetek végi, ugyanarra a versszövegre vonatkozó, más szempontú elemzéseim ezt támogatják meg. Viszont a szövegelemzési mintákat bemutató tankönyvi fejezetem már az alfjezetcímével is jelzi a vizsgálati szempontok szövegfüggő összetartozását: A stiláris adekvátságot érvényre juttató korreferencia.

Fejtörést okozott a fejezetek sorrendje is. Végül is tankönyv jelleghez igazodva pedagógiai elvet követtem, az ismerttől haladtam az ismeretlen felé. Mivel a diákok középiskolából hozott tudása a szöveggrammatika terén a legbiztosabb, ezért nem kezdettem az ismeretközlést például a pragmatikai szint tárgyalásával.

2.4. Tehát tudva és elfogadva azt a megállapítást, hogy a szövegkapcsolatok fajtáinak szétválasztása elvben nem sikeres eljárás, mégis azt kell mondanom, hogy a rendszerláttatási cél szentesíti az eszközt, ezért változatlanul fenntartom

elképzelésem alkalmazhatóságát, megengedve azt, hogy ez csak egy a lehetséges megközelítések közül. Nagyon érdekesnek tartom mindazonáltal Fehér Erzsébetnek azt a gondolatát, hogy a „cselekvés” átfogó kategóriája köré alkotható meg egy általános cselekvésemélet mint koherens elméleti keret. Ebben ragadható meg a szöveg mint olyan értelmes cselekvés, amelynek „célját, kifejtettségét az adott szituációnak való megfelelés határozza meg” (74). Én magam viszont nehezen leírhatónak tartom a szöveg célját, a szerzői intenciót (mert nem egyértelmű), mivel ennek megragadása a befogadói szubjektum szövegkompetenciájának, kulturáltságának stb. is függvénye. Könnyebb, mert egyértelműbb a kommunikációs interakcióban hatékonyra tevő szövegtulajdonságok feltérképezése, ezért a didaktikai szempontoknak megfelelőbb a szövegszintek szerinti megközelítés.

3. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani tárgyú könyvei: *A magyar nyelv szövegtana* és *A szövegek világa* kapcsán a szöveg elhatároltságáról és szerkezeti egységeiről — némiképp másként gondolkodva

3.1. Tolcsvai Nagy Gábor kiváló stilisztikus, és emellett a szövegtan elméletének és gyakorlatának avatott szakembere. Jól ismeri ezeknek a szakterületeknek a külföldi szakirodalmát, főként az angol és német nyelvűt. Nagy érdeme, hogy hazánkban ő az első, aki a kognitív tudományok elméleti alapjain képzeli el ezeket a diszciplínákat, jelentős fordulatot hozva ezzel a magyar tudományosság két területén is: szövegtanban és stilisztikában egyaránt.

3.2. Szövegtanban két kötet is kötődik a nevéhez: *A magyar nyelv szövegtana* és *A szövegek világa* című. Noha mindkettő tankönyv, de míg az előbbi a felsőoktatási intézmények, az utóbbi a középiskolás korosztály számára készült ún. „tematikus füzetként”, így nyilvánvalóan nemcsak terjedelmi különbség van a kettő között, hanem a tárgyalás mélységében is jelentős eltérés mutatkozik.

3.3. *A szövegek világa* (1994. Nemzeti Tankönyvkiadó) című könyv bevezetőjében a szerző egyértelműen megfogalmazza a célt: nem hagyományos tankönyvnek, hanem tematikus, tájékoztató, összefoglaló, kiegészítő anyagnak szánta. Nyilván ehhez igazodik nagyon tudatosan a kötet felépítése és stílusa is.

3.3.1. Ehhez a könyvhöz csak egyetlen ponton kívánok megjegyzést fűzni, mégpedig a szöveg következő meghatározásához: „Az ember, az anyanyelvi beszélő nem szavakban vagy mondatokban beszél, hanem megnyilatkozásokban. **A megnyilatkozás** a legismertebb meghatározás szerint két hallgatás, azaz szünet között létrehozott beszédmenyiség. Mikor e megnyilatkozásokat valamilyen formában rögzítjük (például leírjuk), akkor beszélünk **szövegről**” (9).

3.3.2. Ez a következőképpen értelmezhető: A megnyilatkozásnak a „két hallgatás”-hoz kötése nyilvánvalóan az élőbeszédre vonatkozik. Viszont csak a leírt (esetleg másképp rögzített) megnyilatkozás szöveg. — Eszerint a nem rögzített

előnyelvi megnyilatkozás nem szöveg. Ennek ellentmond a szerzőnek ugyan-
ebben a könyvben egy másik kitétele: „a szöveg (akár beszélt, akár írott)” (43).

A középiskolás diáknak nem jelent problémát a „megnyilatkozás” és a „szö-
veg” azonosítása a definícióban, annál inkább a tanárának, mert ő a szakiroda-
lomból a „megnyilatkozás”-nak „nyilatkozat” (Péter Mihály 1986), illetve „szö-
vegmondát” (Károly Sándor 1980) megfeleltetését ismeri, azaz ezeket a fogal-
makat Károly Sándor és Péter Mihály nem a szöveggel, hanem a „mondattal”
hozza kapcsolatba, szemben a „megnyilatkozás”-t a „szöveg”-gel megfeleltető
elképzeléssel.

Bizonytalan tényezőnek érzem Tolcsvai Nagy Gábornak ebben a meghatáro-
zásában a „szünet” fogalmát egyrészt az egyéntől és a szövegtípustól függő idő
ingadozó tartama, másrészt a szünet helye miatt.

A szünet ugyanis többféle időtartamú lehet: villanásnyi, rövid, hosszú (Her-
nádi Sándor 1977: 245). Melyik szünettípus ezek közül a megnyilatkozások
szétválasztója? Ráadásul ennek megítélése nagyon szubjektív lehet. Epikus al-
kotásokban nemegyszer látjuk, hogy a mondatok között, illetve a mondaton be-
lül tartott szünet [...] megtöri a gondolatmenetet (nyilván a megnyilatkozást is),
mint Móricz *Kapitalista a tanyán* című novellájában is:

— *Miért? Hát ... világcódusa..., mit csináljak egy kódusból ket-
tőt?... Kapok én mán fejjebbvalót is... Most is olyan szép szeretőm
van, de olyan..., özvegyasszony..., hét hód földje van...*

A szünet mondat közben az emlékezetkiesés jele is lehet, mint például Eric
Knight *Légy hű magadhoz* című regényében:

— *Ez semmiség — beszélt tovább. — Semmi az egész. De volt
ott például egy orvos...
Elhallgatott, a lány észrevette, hogy teljesen mozdulatlan. Gyor-
san felállt, a férfi szemébe nézett. Egészen merev és kifejezéstelen
volt a szeme. Aztán, ahogy tovább figyelte, újra megelevenedett
Clive tekintete, és ott folytatta, ahol abbahagyta:
—... a tábori kórházban, és amikor sorsot húztak...*

Sőt a gazdagréti kábeltelevízió műsor egyik szövegének intonációs átírata ar-
ról árulkodik, hogy a spontán beszédben szünet [§] még szóközépen is előfordul:

| § Élvezze a tanácstag a választói bizalmát, | § és § én úgy gondo-
lom, hogy | § úgy élvezze, hogy úgy tudjon elmenni, | § adott esetben
érdemben intézkedni, | úgy tudjon eljárni a körzet dolgai-§-ba,
hogy | § érezze, hogy mögötte vannak a választópolgárok. | § Na-

*gyon lényeges, | § nagyon fontos feladat, | én úgy gondolom, a tanácstag számára, | § és § én azt hiszem, hogy | § lehet itt beszélni részleteibe, egész apró részletekbe a | § programot, | § én most erről nem kívánnék szólni. | Én azt hiszem, hogy | § lesz arra lehetőség, hogy a választók-§-kal | § találkoznak a § jelöltek, | és ott elmondhatják véleményüket. | § (Varga László 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átirata. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. 7–8. — leegyszerűsítve.)*

Nemcsak a befogadó megítélése szempontjából lehet eltérő a szünet, hanem alapjában véve a megszólaló egyéni adottságaitól, beszédstílusától, lelkialkatától, pillanatnyi hangulatától is függ a hossza. És mint minden szövegfonetikai eszköz, ez is értelmi, érzelmi októl és közlési szándéktól meghatározottan nagy változatossággal érvényesül (Wacha 1973: 91–93). Minden embernek nagyon egyéni a beszédtempója, -ritmusa és szünettartása. Vannak lassú beszédű emberek, akik hosszú szüneteket tartanak akár egy mondaton belül is. Mások beszédét hallva viszont azt gondoljuk: nem ismerik a beszédszünet fogalmát, azaz olyan észrevétlen lélegzetvételnymi szüneteket tartanak, hogy a beszédpartnernek módot sem adnak a közbeszólásra. Eszerint az utóbbiak szövege sokkal kevesebb megnyilatkozásra tagolódik, mint ami a tartalomtól következne.

A szünettartás helye lehet kisebb és nagyobb szövegegységek között: mondathangsúlyos részek előkészítőjeként, a névszói alanyoktól megelőzőtt névszói állítmány előtt, a felsorolás tagjai között, hosszabb igeneves szerkezet után, a közbevetést: az értelmezőt, az indulatszót, a megszólítást körülölelve, az összetett mondat tagmondatai között, egyszerű és összetett mondat végét jelezve, esetleg csak több mondat után. Megnyilatkozást jelölő szünet ezek közül nyilván csak az utóbbi három lehet.

3.4. Tolcsvai Nagy Gábor *A magyar nyelv szövegtana* (2001. Nemzeti Tankönyvkiadó) című kötete didaktikusan fejezetek, alfejezetek kijelölésével és a fejezetek végi, lényegét sűrítő kiemelésekkel segíti a befogadót.

Könyve gazdag anyagából most egy olyan részterületet emelek ki, amelyről némiképp másként vélekedem, mint a szerző.

3.4.1. Nagyon meggyőző Tolcsvai Nagy Gábor alapkonceptiója, amellyel a mikro-, mezo- és makroszintról beszél — bár én magam Vater (1992: 86–87) véleményét osztva csak kétdimenziós szövegszerkezetet szoktam elkülöníteni: makro- és mikrostruktúrát. Tolcsvai Nagy a szöveg makroszintjét, vagyis a teljes szövegre kiterjedő szövegjellemzőket két szempont szerint közelíti meg: egyrészt a szöveg általános szerkezete felől, azaz „a szöveg vehikulumának mint globális formának a szerkezete” (313) felől, amely hozzájárul a szövegértelemezéshez, másrészt „a szöveg jelentésének a megértésben kialakított elrendeződése”

(313), vagyis a szöveg értelemszerkezete felől. És mindezeket úgy jellemzi, hogy a legáltalánosabb sajátságokra összpontosít, mert „minden további részletezés már szövegtípusra jellemző” (313).

Az általános szövegszerkezet egyik legfőbb sajátságaként állapítja meg a szerző a szöveg formai tulajdonságaként, hogy a szövegszerkezetnek van kezdete és befejezése, amely mindenféle szövegtípusban „a) többnyire meghatározható, b) konvencionális vagy alkalmi formák jelzik, ahogy ez a szöveg önreprezentáló, önreferáló jellegéből következik” (313). Az egyes szövegek elhatárolásának legismertebb jeleiként a csendet és a tipográfiai elkülönítést nevezi meg. Majd a magyar nyelvű beszélt és írott szövegek igen változatos kezdő és záró formuláira hoz föl több példát. Kijelenti: „A mindennapi társalgások egy jó részét a kezdő és záró elemek strukturálják” (318). De rögtön hozzá is teszi, hogy sok mindennapi és irodalmi szövegben a határok kijelölése nehézségekbe ütközik a többszöri elkezdődés és befejeződés következtében vagy egy párbeszéd későbbi időpontban való folytatása miatt.

Az általános szövegszerkezet másik jellemzőjeként a mezoszintű szövegegyeségnél hosszabb szövegek esetében a mezoszintű részekre tagolódást nevezi meg. Ezek a bekezdések, illetve a hosszabb, tervezett monologikus, írott szövegekben a fejezetek. A párbeszédekben az alapegység a forduló, de szerkezeti és értelmi szempontból a fordulópár.

Egyértelműen szembeállítja ezt a kommunikációs jellemzők alapján születő tagolást a szerző a retorika tartalmi alapú „bevezetés – tárgyalás – befejezés” struktúrájával (315). Megállapítja: „Azok az etnometodológiai, szociolingvisztikai, majd szövegtani kutatások, amelyeket nem tervezett (spontán), illetve tervezett, de nem szónoki, írott szövegek, sőt éppen az írott, tervezett szövegek körében végeztek, mára egyértelműen bizonyították, hogy a hármas szerkezet csak a szövegtípusok egy részében mutatható ki, másutt nem vagy csak nyomokban” (315).

Éppen ezért a szerző elutasítóan vélekedik a szövegek hármas tagolódásáról, kijelentve, hogy „mrev rendszerező struktúraelv lett a hármasság alapján [...], az iskolai fogalmazásoktatásban (sőt egyes szövegtani munkákban is) máig uralkodó módon” (315).

3.4.2. Én magam nem állítanám szembe a kommunikációs és a tartalmi jellemzők alapján születő tagolást, mert ezek nem mondanak ellent egymásnak, hiszen mindegyik a **funkcióval** van összefüggésben, és a szöveg kezdete/bevezetése – befejezése mint struktúraelemek létét mindkét megközelítés elismeri.

Úgy gondolom, hogy ha a szövegben leválasztható a bevezetés és a befejezés, akkor az csak valamihez, nyilván a szövegegészhez képest kezdet és vég. Illetve ha van „kezdet után és a befejezés előtt” (313) elkülöníthető rész is, akkor logikai alapon feltételeznünk kell egy közbe eső szövegdarabot is. Hogy a kezdet és a vég közé eső szövegdarabnak, amely hosszabb szöveg esetében „mezo-

szintű részekre tagolódnak” (314), a hagyományos tárgyalás, kifejtés vagy részletezés nevet adjuk vagy mást, az már csak elnevezés kérdése. A „fő rész” kifejezést azért nem javasolnám a tárgyalás megnevezésére, mert felfogásom szerint három fő része van a szövegnek: bevezetés – tárgyalás – befejezés.

Kétségtelenül igaza van Tolcsvai Nagy Gábornak, amikor nagyon helyesen megállapítja, hogy Arisztotelész Poétikájában a tragédia szerkezetére mondja: „Teljes az, aminek van kezdete, közepe és vége” (VII). Úgy vélem, hogy ez sokkal inkább áll minden szövegre és szövegtípusra, mint a szónoki beszéd részéről tett arisztotelészi megállapítás: „... a beszéd kötelező részei: a tétel és bizonyítása. E részek a beszéd sajátos összetevői; és az összes rész pedig a bevezetés, a tétel, a bizonyítás és a befejezés; mert a cáfolat a bizonyításhoz tartozik” (1414b).

Ha az írott és beszélt szövegtípusok során végigtekintünk, gyakoribbnak tartom a hármas tagolás meglétét, mint valamelyik makroszerkezeti egység hiányát. Analóg ez azzal, hogy bár vannak jócskán cím nélküli szövegek, mégis jellemző sajátosága a szövegeknek — néhány szövegtípus kivételével (magánlevél, beszélt nyelvi szövegek stb.) — a címadás.

A nem töredékben maradt irodalmi alkotásokra mindenképp áll a teljes szerkezet még akkor is, ha azt mondjuk: „a szerző in medias res kezd bele az események elmesélésébe”, mert ez csak annyit jelent, hogy nem kezd Ádámnál és Évánál vagy Léda hattyútojásainál. Sőt akkor is áll, ha az író nem ad ún. megoldást, mert ebben az esetben is befejeződik maga a mű, csak legfeljebb a sztori szakad félbe az események egy pontján. Ahogy Fónagy Iván is megállapítja: „a ’nyitott dráma’ is lezárt” (1990: 7). — A legkülönbözőbb publicisztikai írások: vezércikk, glossza, esszé, interjú, riport stb. szokásosan hármas tagolást mutat. — Az értekezések, az előadások, a különféle szónoki beszédek makroszerkezeti egységei alaposan kimunkáltak, mert ezek hagyományozódtak a retorikaoktatással. Még a levélírás is a retorika alapján jött létre, így nemcsak a hivatalos, de a magánleveleink is hármas tagolásúak. A hivatalos leveleinkben elképzelhetetlen, hogy ne igazodjunk a szabványos szerkezeti felépítéshez. De a magánleveleinkben is kezdő és záró formulákkal élünk. Még az ünnepi, alapjában véve sablonos tartalmú képeslapszövegek (*Kedves Tanár Úr! Kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog új évet kívánok Önnek és családjának. Szeretettel gondolok a hajdani földrajzórákra: volt tanítványa...*) vagy távirat szövegeink (*Kedves Vali és Feri! Házasságkötésetek alkalmából hosszan tartó harmonikus családi életet kívánunk. Sok szeretettel: Mari és Laci*) is többnyire teljes szerkezetűek. — Mindennapi futkosásaink közepette létrejövő találkozásainkkor folytatott párbeszédünknek is van eleje, közepe, vége. Általában köszönéssel, megszólítással indítunk kapcsolatfelvételt jelző gesztusként. Érdeklődésünk jeleként a partner hogyléte felől érdeklődünk, majd sürgős tennivalóinkra hivatkozással elköszo-

nünk. A két köszönési forma mint bevezetés és befejezés keretezi az amúgy semmitmondó rövid társalgásunkat is.

A saját tapasztalatom nem támogatja meg Tolcsvai Nagy Gábornak azt a több tudományágra vonatkozó kijelentését, hogy „a hármas szerkezet csak a szövegtípusok egy részében mutatható ki, másutt nem vagy csak nyomokban” (315). Kétségtelen, hogy vannak szerkezetileg hiányos szövegek, tehát valóban nem hármas tagolásúak, de ezekből inkább a bevezetés és a befejezés hiányzik, mint a középső rész, hiszen megszólalásunk célja: valaminek a közlése éppen a kifejtő, részletező, tárgyaló részbe esik. Például a hírek nyilvánvalóan bevezető és befejező gondolatokat nem tartalmaznak, hiszen csak az entropikus elemet: a hírt tartalmazzák, ahogy magának a szövegtípusnak az elnevezése is jelzi. A hírek ugyanis, amelyek mindenféle hangulati bevezetőtől és levezetéstől lecsupaszítottak, csak a lényegre koncentrálnak az újdonsággal szolgálnak, kivételek. Ezek a csak egy bekezdésnyi szövegek nem reprezentálják általában a szövegek konstrukcióját. Maga Arisztotelész is azt tartotta legtermészetesebbnek, hogy bizonyos szövegtípusok esetében hiányzik valamelyik szövegegység: „A tanácsadó beszédekben bevezetés, összehasonlítás és összefoglalás csak az esetben lehetséges, ha válaszbeszédéről van szó. [...] nem minden törvényszéki beszédben található befejezés, például, ha rövid a beszéd, vagy az anyag könnyen megjegyezhető; de gyakran rövidítés céljából is mellőzik” (1414b).

Kétségtelenül sajátos a felépítettsége például a lexikon-szócikkeknek, ezekben sajátos a „bevezetés” és a „befejezés”: fogalommagyarázattal indítanak, ezt követi a tudománytörténeti kitekintés és végül a szakirodalmi hivatkozás.

Véleményem szerint a hármas tagolás érvényesülése a szövegben szövegtípus függvénye.

A jól formált, sőt a nem kellően jól formált szövegekre is áll **általában** a hármas tagolás. Hogy mégis miért egyértelműbb a bevezetés és befejezés kijelölése, erre maga Tolcsvai Nagy Gábor adja meg a feleletet: „... a szöveg kezdete és befejezése nyelvi [...] eszközökkel jelölve van” (314). Úgy tapasztaltam, hogy a kifejtés jelölésének ritkán vannak meg a nyelvi formái, illetve ezek sokkal változatosabbak, mert egyénibbek, jobban kötődnek a témához, a szövegalkotóhoz, kevésbé sztereotípek, ezért talán nem is olyan feltűnő jelző értékűek, mint a bevezetés és befejezés jelölői.

A kifejtésben sokkal inkább a témához való visszatérést szokás jelezni, például a mindennapi kommunikációban szokásos fordulattal: *De hogy a tárgyra térjek*... Hasonlókat természetesen az előadásokban is hallhatunk: *Kezdjük az elsővel, az anyanyelvű neveléssel!* [...] *De térjünk rá az anyanyelvi nevelés dolgára!* (Deme László: *Az anyanyelvű és az anyanyelvi nevelés (legyen) felkészítés az életre!*); *De itt az ideje, hogy visszatérjek előadásom fő témájához; annak vizsgálatához, hogy a nemzet és a nyelv kapcsolata mennyire szoros, mennyire meghatározó.* (Grétsy László: *Nemzetösszetartónk: az anyanyelv*); *És*

most **térjünk vissza** eredeti gondolatmenetünkhöz. (Szathmári István: A XIV. anyanyelv-oktatási napokról)

3.5. A mi kultúrkörünkben a retorikának az ókor óta bevallottan vagy bevalatlanul óriási hatása volt köznapi és irodalmi szövegek alkotására egyaránt. Hasonló történhetett a szövegek három nagy egységre tagolásának hagyományával is, mint Arisztotelész hármas egység „szabályával”: a hely-, idő- és cselekményegység elvével kapcsolatban. Azt ugyanis Poétikája nem megszabta, csak a gyakorlat alapján leírta, és megszüntetve-megújítva, de alapjában véve ma is ez a drámaírás módja. A hármas tagolás szokását rögzítette Arisztotelész, és ezt sémaként követik/követjük azóta is. Ennek oka valóban lehet a hagyománytisztelő, ahogy ezt Tolcsvai Nagy Gábor tartja, vagy csak a megszokás.

Avittnak tűnhet az ókori gyökerekre való visszavezethetőség miatt a szövegek hármas tagolódását általánosan (ám nyilván nem kivételek nélkül) érvényesítő sajtósággént értelmezni, de azt tapasztaltam, hogy az évezredes szokás, az iskolai oktatás hatására mind a szöveg alkotója, mind befogadója a makroegységek megléte alapján ítéli általában a szövegeket teljesnek, lezártnak.

Úgy gondolom, hogy nincs alapvető eltérés a felfogásunk közt, hiszen mindketten azt állítjuk, hogy vannak hármas tagolású és nem hármas tagolású szövegek. Csupán ezek arányát ítéljük meg eltérően. Nemcsak egy-egy, de a legkülönbélebb, sőt az „összes” létező szövegtípusban végzett nagyarányú szövegtani kutatások felmérési gyakorisági adatai mutathatnák ki a valós arányokat.

4. A retorikai kérdésről kicsit másképp — Kocsány Piroskának a *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus* című monográfiája retorikus kérdésről vallott felfogása apropóján

4.1. Kocsány Piroška kiváló szakértője a retorikai kérdésnek. Az elméleti tisztánlátást segítő tanulmányai (1997, 2000) ezt a problémát a hazai szakirodalomban először tárgyalják tudományos alapossággal. Ezenkívül a *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus* című monográfiája is foglalkozik ezzel a kérdéskörrel a második nagy egysége: „a cáfoló típusú mondásokról és a cáfolás kifejezési lehetőségeiről” szóló részének (*A retorikus kérdés és az ironia szerepe a cáfoló típusú mondásokban*) *A retorikus kérdés* című alfejezetében.

4.2. Ez a fejezet szervesen illeszkedik a monográfiába, amely tudományos műhöz illően problémafelvetéséből indul ki. Ezt követően nagy élvezet végigkövetni a szerző gondolatsorát, ahogy kézen fogva vezeti olvasóját, és hiánytalanul fejti ki, több oldalról világítva meg a maga által felvetett problémákat, összegzésképpen eljutva a következtetések levonásáig. Nagyon alaposan járja körül azt a kérdést, hogy mi tesz „egy mondatot egy hosszabb összefüggő szövegből kiemelhetővé, önállósíthatóvá = szöveggé” (10), különböző helyzetekben megismételhetővé, szövegösszefüggéstől függetlenül is értelmezhetővé, azt állapítva

meg: „a mondás azért szöveg (vagyis más, mint egy mondat), mert egy adott szövegtípust testesít meg” (10). A szerző szisztematikusan úgy jut közelebb-közelebb a mondás mint szövegtípus fogalmának meghatározásához, hogy lépésről lépésre szűkíti a szövegkritériumok révén a fogalom határait: először mint általános érvényű nyilatkozatot határozza meg, majd mint értékelő ítéletet, azon belül mint általánosan érvényes értékelő ítéletet, sőt azon belül mint morális értékről szóló értékelő ítéletet. A mondások típusait két szempont: a definícióban szereplő kritériumok és a funkció alapján különíti el. És nagyon helyesen a mondásnak mint szövegtípusnak egyéb szövegtípusokhoz való viszonyát is tárgyalja.

Kocsány Piroska monográfiájának második nagy egysége a mondásfunkciót megvalósító nyelvi forma vizsgálatával foglalkozik, közelebbről a cáfolás nyelvi kifejezési lehetőségeivel: a közvetlen szintaktikai tagadással, a közvetett tagadással, a retorikus kérdéssel és az iróniával, a mellérendelő szerkezetek beleértett tagadásával. A retorikus kérdés egy alfejezetbe kerül az iróniával, mivel ezeket a „sugallt tagadás lehetőségei között” (105) úgy tartja számon a szerző, mint amelyeknek „egyes eseteik rendelkeznek bizonyos, tipikusan nyelvinek tekintett jelzésekkel. Másfelől [...] a meghatározó momentum [...] a tartalom lesz. [...] ezt a tartalmat fogja a megfelelő irányban **megkötni** a szövegfajta, vagyis a mondás” (105).

4.3. Ebből a tömör ismertetésből is kitetszik, hogy Kocsány Piroskának mind az elméleti megállapításai kikezdhethetlenné, mind a módszeres lépései megkérdőjelezhetetlenné. Így csak egyetlen ponton kívánok megjegyzéseket fűzni kötetéhez, és észrevételeim is inkább csak a témához való különös érdeklődésemből fakadnak, amiért éppen a szerzőnek tartozom köszönettel. Ez a rész pedig *A retorikus kérdés* című alfejezet (3.1.).

Ebben a részben a retorikus kérdés fogalmának taglalásából indul ki a szerző, így adva meg meghatározását: „Retorikus kérdésen általánosan olyan kérdést szoktunk érteni, amelyre a beszélő nem vár eldöntő vagy tudást kiegészítő választ, mert azzal a kérdés elhangzásakor már tisztában van, és feltételezi, hogy a választ a hallgató is ismeri: vagy az előzetesen elhangzottak alapján, vagy a meglévő ismeretek, ítéletek alapján. A kérdezés az ókor óta ismert retorikus fogás” (106).

Ezt követően a retorikus kérdést Ladányi Péternek (1962) a hallgató és a beszélő válaszismerete szempontjából felállított négy kérdés csoportot (1. mindketten ismerik a választ, 2. ha csak a kérdező ismeri, 3. ha a kérdező nem tudja, és a hallgatótól várja, 4. egyikük sem tudja) elkülönítő rendszerében kívánva elhelyezni, ennek a rendszernek heterogén voltára hívja fel a figyelmet, és a pontosítás igényét fogalmazza meg.

Majd monográfiája tárgya: a mondás szempontjából közelítve — de egyben a mindennapi érintkezés nyelvére is érvényesen — a válaszreakciók minősége alapján a következő szempontokat sorakoztatja fel:

„(i) Tudjuk-e a mondásban megfogalmazott kérdésre a választ?

(ii) A kérdő formájú mondás milyen nem kérdő formára alakítható át? (Másképpen milyen válaszreakciót sugall?)

(iii) Van-e minden kérdő mondat formájú mondásban a kérdésnek polemizáló, választ váró funkciója?” (107)

Kocsány Piroskának az első kérdésére adott válasza: a kérdések két típusa különíthető el: a problémáké és a vitatkozó típusú retorikus kérdéseké, az utóbbiak formájuk szerint kérdőszó nélküliek és kérdőszavasok lehetnek.

Kocsány Piroska a második kérdésére azt a feleletet adja, hogy „a kérdő formájú mondás kétféle lehet: szemlélődő jellegű cáfoló-javító mondás vagy felszólító jellegű cáfoló-javító mondás. Mindkét esetben kritérium, hogy a kérdő és az átalakított (kijelentő, felszólító) formájú mondás ellenkező előjelű legyen: kérdő állításból kijelentő tagadás és kérdő tagadásból kijelentő állítás” (109). Az ezekbe a kategóriákba nem sorolható kérdéseket a szerző (a harmadik kérdésére adott válaszában) szemben a vitatkozó kérdésekkel formális kérdéseknek (109) nevezi, amelyeknek a funkciójuk stilisztikai-retorikai. Ennek, a formális kérdésnek nevezett típusnak is elkülöníti alfajtaíait: a választ bevezető kérdéseket (azaz egy valódi kérdést és a választ magát), a rémakiemelöket, a megerősítést várókat (rezignatívakat, vagyis kérdés formájú válaszokat).

Befejezésképpen a szerző utal arra a fontos nyelvi tényre, hogy a mondásokra is jellemzők bizonyos lexikai elemek (*hát egyáltalában, hogy is, különben is*) mellett meghatározott morfológiai sajátságok is (mindenekelőtt a feltételes mód), de mégiscsak a tartalmi tényező a döntő (109–110).

Majd pedig összefoglalásképpen a következő táblázat zárja le a fejezetet a mondásokban szereplő retorikus tagadásokról:

<i>a válasz megléte szerint</i>			
álkérdés (kifejtett válasszal)	tényleges kérdés sugallt válasszal <i>a válasz lehetősége szerint:</i>		
1. kérdés és válasz 2. rémakiemelö kérdés 3. bírálatot megfogalmazó, rezignatív egyetértést váró álkérdés	4. probléma típusú kérdés	nem probléma típusú kérdés <i>a válasz minősége szerint</i>	
		5. kijelentő formájú válaszreakció	6. nem kijelentő formájú válaszreakció

Látható, hogy nemcsak a kötet, de maga ez a fejezet is mintaszerűen épül fel: a retorikai hagyomány szerint nem sok, csak három megvizsgálandó kérdéskört bocsát előre, utána pedig ezek sorrendjében ezeket sorban, rendszeresen, alaposan és világosan taglalja.

4.4. Alapvetően egyet lehet érteni Kocsány Piroska definíciójával, hiszen a retorikus kérdés mint az álkérdések egyik típusa nem információt tudakoló, hanem azt sugalló forma, azaz csak formálisan kérdés, valójában más modális szerep (felszólítás, felkiáltás, megállapítás, óhajtás) betöltésére szolgál. A **válasz** emlegetése viszont csak két esetben indokolt: a valódi kérdés kapcsán, vagyis amikor a hallgató feleletet is ad, vagy a kérdésalakzatok közül a kétértelműek esetében, azaz akkor, mikor a kérdést feltevő maga meg is válaszol a kérdésére, vagyis áldialógus keletkezik (Szilágyi 1992), mint például Audi A4-es hirdetésében: *Mikor válik könnyűvé a döntés? Mihelyt szembesülünk vele.*

A retorikai kérdésben ugyanis nem a válasz implikálódik, hanem magának a kérdésnek van olyan implicit jelentése, amelyet mind a beszélő, mind a hallgató azonos módon értelmez. A retorikai kérdés értelme és egy esetleges válasz egybe is eshet: a *Ki lát az emberek fejébe?* értelme és a rá adható felelet: 'Senki sem lát az emberek fejébe', de eltérő is lehet: a *Miért nem jössz már?* latens értelme álkérdésként: 'Gyere már!', a válasz sokféle lehet: *Úton vagyok.* vagy: *Megyek már, de csúcsforgalom van.* vagy: *Mert lekéstem a vonatról.* stb. Emiatt azt gondolom, hogy nem azt célszerű hangoztatni, hogy „a válasz ismert mind a beszélő, mind pedig a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról” (Kiefer 1983: 221), hanem az implikált értelem ismeretéről kellene beszélni. A bennfoglalt jelentés függvénye a kontextuális-pragmatikai implikációnak, világtudásunknak (Kocsány 1997: 256), a szöveggörnyezetnek (J. Soltész 1965: 194; Kocsány 1997: 256), a kérdés tartalmának (J. Soltész 1965: 194), illetve ezek összhatásának. A kommunikáló felek ezt olyan evidenciának tartják, amelyet nem kell explicitté tenni, ebből következik, hogy a retorikai kérdésre nem várunk választ. Valójában tehát nem a válasz tudásáról van szó, mert a retorikai kérdés éppen nyelvi megformáltsága révén nem is igényel választ, hiszen megállapításként, felszólításként, felkiáltásként, óhajtásként értelmezi a befogadó. — Ugyanebből a megfontolásból a „válaszreakció” szót sem használnám.

Az udvariassági retorikai kérdések valóban kiválthatnak választ, ám esetükben mindig szétválik a valódi válasz és a latens tartalom. A *Meg tudná csinálni professzor úr hétfőre a korrektúrát, mert küldenünk kell a nyomdába?* kérdés feltételes móddal szerkesztett udvarias kérés, amelynek rejtett értelme átfordítással valójában: 'Csinálja meg professzor úr hétfőre a korrektúrát, mert küldenünk kell a nyomdába!', a válasz pedig lehet: *Igen* vagy *Nem*.

Kocsány Piroska példáiból úgy tűnik, hogy a retorikus kérdések formai felosztásában a „kérdőszavas kérdések” a kérdő névmással keletkezőknek, a „kérdőszó nélküli kérdések” csoportja pedig az eldöntendőnek felel meg, ahogy azt a

zárójeles azonosítás mutatja is. A „kérdőszó nélküli kérdések” típusába sorolta az *-e* kérdő elemmel alkotott kérdést is (*...nem a kíváncsiság-e az ember leghasznosabb erénye, erkölcsi nagyságának leglényegesebb része?*). Ez nem áll összhangban a grammatikák fogalomértelmezésével, mert az *-e-t* Rácz (1968: 220) kérdőszónak, Kugler (2000: 275) pedig mondatfajta-jelölő kérdő partikulának tartja.

Nagyon figyelemre méltó megállapítást tesz a szerző a kérdőszós kérdésfajta lényegéről, kijelentve: „E kérdőszavas kérdések, amint az általános tagadás is figyelmeztet, valójában nem kiegészítendő kérdések, hanem álcázott eldöntendő kérdések (még pontosabban általános zárt tagadások retorikus kérdő formában)” (108). Ezt a tényt kérdéstranzformációival igazolja is: *Ki boldog közülünk a világon?* → *Van-e boldog közöttünk, még ha....*

A szerzőnek a kérdőszavas kérdések logikai minőségéről tett megállapítása, amely így hangzik: „A válasz nem lehet más, mint összefoglaló, általános tagadás” (108), kétségtelenül igaz az idézett példáira. Ezt a tételt bizonyítandó én is számtalan nyelvi adattal tudnék szolgálni, de az általam gyűjtött anyag alapján mégis inkább csak azt tudnám kijelenteni: az implikált értelem **többnyire** tagadás. Ugyanis nemegyszer a kérdő mondatához és az implikált értelemhez rendelhető logikai minőség azonos: *Mikor tűnsz már el?* ’Tűnj már el!’; *Mit csinál már megint ez az agyem?* (Kardos—Szüts) ’Buta dolgot csinál!’; *Ezt sem tudod, te tőkfej?* (Kardos—Szüts); *Hogy neked mekkora tappancsaid vannak? Hogy ez mekkora hólyag?* (Kardos—Szüts); *Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!* (Ksz.). — Ráadásul nem egy olyan határeset is van, amelyben a kérdés mindkét logikai minőség szerint értelmezhető: *Már megint vetítesz?* (Kardos—Szüts) ’Tudom, hogy már megint hazudsz’ vagy ’Ne hazudj már!’; *Miért súgtál már megint?* ’Kár, hogy már megint súgtál’ vagy ’Nem kellett volna, hogy súgj!’; *Miért nem jöttél?* ’Kár, hogy nem jöttél’ vagy ’Jönnöd kellett volna!’; *Mit keres itt ez a neandervölgyi?* (Kardos—Szüts) ’Semmi keresnivalója itt ennek a neandervölgyinek.’ vagy ’Tűnjön el innen ez a neandervölgyi!’.

Tapasztalatom szerint tehát van kivétel a retorikai kérdések logikai minőségének ellenkező előjelű átváltásában, viszont az nyilvánvaló, hogy egy kérdés csakis akkor retorikai, ha a modalitás- és (az azzal eléggé szorosan összefüggő) mondatfajtaváltás bekövetkezik, ám ezt ellenkező előjelűnek nem nevezném, ahogy a szerző teszi (108). Talán azért nem, mert ez a kifejezés matematikai terminus technikusként a + és a – fogalmához kötődik, és különben is nehéz lenne megmondani, hogy a kérdő mondatnak a kijelentő, a kérdésnek a felszólítás-e az „ellenkező előjelű” megvalósulása-e, ráadásul azért is, mert mint Kocsány Piroska átváltásai jelzik, egy kérdő mondat egyszerre ekvivalens lehet kijelentővel és felszólítóval, illetve egy kérdés kijelentéssel és felszólítással (*„Mi lenne, ha....? → Nem lenne jó, ha... → Ne legyen...”* 108).

Nagyon figyelemre méltó állításhoz jut el a következőkben a szerző: „Kétféle feltételes szerkezettel számolhatunk” (108). Az egyik főmondata a megkérdőjelezett értékeltet (*Ki tud örülni a fénynek, amikor a háza ég? ’senki’*), a másiké a következményt (*Ha a maga kárán tanul az ember, hogy nem tudós mindenki? ’többek között azért sem tudós mindenki, mert nem igaz, hogy az ember a maga kárán tanul’*) tartalmazza, és ez „a válaszreakciók különbségén is lemérhető” (108), mert a másodiké logikailag nyitott tagadás.

A tartalomnak és a nyelvi megjelenítésnek a kérdéstípussal való összefüggésére így világít rá a szerző: „A probléma és a nem-probléma elválasztása egyértelműen tartalmi kérdés, az egyes nyelvi-formai lehetőségek affinitása azonban nyilvánvalóan nem véletlen, hanem a tartalomtól elválaszthatatlan tény” (108).

Kocsány Piroska úgy találja, hogy a polemizáló, választ váró szerep szerint vannak vitatkozó és nem vitatkozó, azaz „formális kérdések”, amelyek megszületésének „stilisztikai-retorikai funkciója” van (109). Számomra a „formális kérdés” elnevezés megértési gondot okoz, mert én minden nem valódi kérdést, tehát amelyik nem információt tudakol, így a retorikai kérdést is (a subiectio, a communicatio, a percontatio, a dubitatio mellett), álkérdésnek, formálisnak tartok. Ezért a retorikai kérdésen mint álkérdésen belül egy formális kérdés csoportot furcsállok felvenni, illetve elképzelésem szerint minden retorikai kérdésnek, sőt minden kérdésalakzatnak van „stilisztikai-retorikai funkciója”, és ezen belül tudom elképzelni a legkülönbözőbb érzelmek (méltatlankodás, felháborodás), szándékok (rezignatív) kifejezését.

A formális kérdés első fajtájaként a szerző „a választ bevezető kérdések”-et különíti el, megállapítva róluk, hogy ilyenkor a „mondás egy mondat helyett kettő; egy (valódi) kérdés és a válasz maga. Például: *Középen van az igazság? Nem, ez csak az egyensúlypásztorok hagyománya*” (109). Ezt a kérdést nem mondanám valódinak, mert nem a kommunikációban részt vevő másik fél adja meg rá a választ, hanem maga a kérdést feltevő. Vagyis a valódinak tűnő kérdés átértékelődik. Ezt a kérdésalakzat-típust az ókori retorikai hagyomány és a modern retorikák is subiectiónak nevezik (Quintilianus 94–95: 9, 2, 15; Lausberg 1960: 381, Szabó—Szörényi 1988: 177).

A formális kérdés második csoportját szemléltető rémakiemelő szerkezetű (*Mi a törvény, ha nem kölcsönösség?*) nem igazán különíthető el az 5. és 6. példától, mert véleményem szerint azonosan „működnek”. Épp ebből adódik, hogy az utóbbiak esetében nincsenek „válaszreakciók” (110), mert a látszólagos kérdés a megállapítás beszédaktusaként valósul meg (*Ki tud örülni a fénynek, amikor a háza ég? Minek a tüzet éleszteni, ha üres a fazék?*).

A harmadik fajtaként jelöltek ún. megerősítést váró kérdések (*A butaság, akármeddig üldözik is, sosem fárad el?*), a szerző szerint „kérdés formájú válaszok”, és „ilyenkor nincs funkciója a kérdő formának” (109). Ezeket én inkább

kérdő formájú, de megállapítást szuggeráló alakzatoknak tartanám még akkor is, ha ezek valóban „helybenhagyó bólintást sugall”-nak, mert a „válasz” fogalma a kérdést hallgatóhoz és nem a feltevőhöz kapcsolódik. Ezenkívül véleményem szerint a kérdő formának mindig van szerepe: a valódi kérdés esetében a tudakolódás jelzése, az álkérdésekben pedig a sajátos intonációval megerősített sokféle értelem- és érzelemárnyalat sejtetése. Jelen esetben a nyomatékos megállapítás. Ezért talán jobban ki lehetne emelni a nyomatékos tagadás lehetőségét, mert ezt sok köznyelvi adat is bizonyítja (ÉrtSz.: *Ki hinné? Ki hallott olyat, hogy...?!* ÉKsz.: *Ki a fenét érdekel ez?*).

Nagyon fontos tényre hívja fel a figyelmet Kocsány Piroska, amikor a „retorikus kérdések formai jellemzőiről” szól (109–110). Magam is tapasztaltam, hogy nyelvi elemek sokszor segítik a retorikai kérdésként értelmezést, hatással vannak a sugallt jelentésre. Hogy a lexikai elemeknek is lehet retorikai kérdést teremtő ereje, ennek a megállapításnak a bizonyításához egy példával magam is hozzájárulok: *Hát még mit?* (ti. *akarsz, kérsz*) lehet valódi kérdés, de sajátos intonációval már retorikai kérdés, viszont a *Hát még mit nem?* csak retorikai kérdés lehet. — Kétségtelen, hogy a szerző által említett feltételes módnak is sajátos szerep jut a retorikai kérdések teremtésében. A pragmatikai jellegű diszciplínának ezt a nyelvhasználati módot mint közvetett illokúciós tettet (*Nem tudnál egy kicsit csendesebb lenni?*), mint udvariassági formulát (*Kaphatnék gyufát?*), mint felszólításenyhítő formát (*Milyen volna, ha letörölnéd a port?*), mint közvetett kérést (*Kaphatnék egy étlapot?*) emlegetik. — Sőt — mint ahogy arra a szerző is utal lábjegyzetében — az igei személynek és számnak (109) is van szerepe a retorikai kérdésekben. Ez a nem kifejtett gondolat nekem olyan példákat idéz fel, amelyekből az következtethető ki, hogy míg a második személyű igei alakokat használókban a kérdés sokszor valódinak is felfogható (*Mit akarsz itt, te kis görcs?* Kardos—Szűts; *Mit bámulsz?* Kövecses; *Nem szégyellsz mindenkitől tarhálni?* Kardos—Szűts; *Te normális vagy?* Hoffmann), addig a harmadik személyű formát tartalmazók esetében valószínűbb a retorikai alakzatként értelmezés lehetősége (*Mit diszkózik ott a sorban?* Kis; *Mit akar ez a babszem?* Kardos—Szűts; *Kit érdekel?* Kövecses; *Ki tudja, mit hoz?* [a jövő] Ksz.).

Eddigi megjegyzéseimből már kitűnhetett, hogy jobban szeretem a **retorikus kérdés** terminus technikus helyett a **retorikai kérdés** megnevezést használni. Emellett szokták még költői, szónoki, cicerói kérdésnek is nevezni ezt a kérdésalakzatot, sőt esetleg görög (ἐρώτησις) vagy latin (interrogatio) elnevezésével illetni. Ezek a retorikai terminusok ugyanarra a sajátos, funkcióváltáson átment kérdésfajtára vonatkoznak (Fábián—Szathmári—Terestyéni 1958: 260, Ladányi 1962: 195, Károly Sándor 1964: 77). Én a legmegfelelőbbnek a **retorikai kérdés** elnevezést gondolom, mert ez miközben jelezné a kérdés alakzat voltát, egy olyan eszközt, amelyet a retorika számon tart, ugyanakkor nem kötődne egy stí-

lusréteghez sem, és nincs meg benne a **retorikus** jelzőben megbújó pejoratív mellékíz sem.

4.5. Nyilvánvalóan, a retorikai kérdés témához kapcsolódó apró megjegyzéseim nem érintik Kocsány Piroska fogalom- és típusalkotásának lényegét. A szerző eredeti látásmódja nagyon megtermékenyítően hathat a további kutató-sokra.

Az elemzett kötetek a maguk nemében mind kiváló írások. A szerzőkétől különböző véleményem az eltérő nézőpontból adódó szubjektív felfogásomat tükrözi.

Forrás

- Hernádi Sándor 2001⁴. *Közhelyszótár*. [Ksz.] Bp.: Aranyhal Könyvkiadó.
- Hoffmann Ottó 1996. *Mini-tini-szótár*. Pécs: University Press Pécs.
- Kardos Tamás—Szűts László [é. n.] *Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság?* Bp.: Ciceró Kiadó.
- Kis Tamás 1992. *Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára*. Bp.: Zrínyi Kiadó.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. NytudÉrt 151. sz.
- Kövecses Zoltán 1998. *Magyar szlengszótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Petőfi S. János 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Officina Textologica 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Iskolakultúra. Bp.: Aduprint Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat*. NytudÉrt 147. sz.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész 1963. *Poétika*. Fordította: Sarkady János. [h. n.] Magyar Helikon.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Adamik Tamás. Bp.: Telosz Kiadó.
- Bahtyin, M. M. 1986 [1929]. *A beszéd és a valóság*. Bp.: Gondolat.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Bp.: Gondolat.
- Becker, A. L. 1965. A Tagmemic Approach to Paragraph Analysis. *College Composition and Communication* 16: 237–242.

- Békési Imre 1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái. *Magyar Nyelvőr* 424–438.
- Fónagy Iván 1979. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. költői kérdés 426–430.; kérdő mondat 182–183.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Lingv. Ser. C. Rel. 3.
- Hernádi Sándor 1977². *Beszédművelés*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Hernádi Sándor 1996. *Magyar szó, magyar beszéd*. Bp.: Osiris Kiadó.
- Károly Sándor 1980. Mondat és megnyilatkozás. *Nyelvészeti Dolgozatok* 181. sz.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Bp.: Tinta Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Bp.: Tankönyvkiadó. 203–230.
- Kocsány Piroska 1997. A retorikus kérdés. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Editura Presa Universitară Clujeană. Cluj-Napoca. 250–258.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. 2. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–19.
- Ladányi Péter 1962. A kérdő mondatok logikai analíziséhez. (Egy interrogatív logika vázlata) *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 187–207.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Max Hueber.
- Lengyel Klára 2000. A nyelvi egységek szinteződése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 24–33.
- H. Molnár Ilona 1956. Kötőszóval kezdett önálló mondatok. In: Bárczi Géza—Benkő Loránd (szerk.): *Pais-émlékkönyv*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 230–234.
- Nagy Ferenc 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv* 1–10.
- Quintilianus 1959. [94–95] *Institutio oratoria*. (L. Rademacher) Leipzig: Teubner.
- J. Soltész Katalin 1965. *Babits Mihály költői nyelve*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Szabó Zoltán 1977. Az irodalmi mű stiláris kohéziójáról. *Magyar Nyelvőr* 163–172.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegyelvészet és stilisztika*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Bp.: Osiris Kiadó.
- Szilágyi Imre 1992. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. *szubjekció*
- Vater, Heinz 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. München: Wilhelm Fink.
- Wacha Imre 1973. Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 77–102.